

8. Там само. - Арк. 1 зв.
9. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 44. - Арк. 9 зв.
10. РВ НА ПМК РАН - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 400. - Арк. 201 зв.
11. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 28.
12. Известия церковно-археологического общества при киевской духовной академии за 1894 г. - К., 1895. - С. 18 - 22.
13. Добровольский П.М. Юрьевская Божница. - Чернигов, 1903. - С. 18 - 19.
14. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25.
15. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1.- Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
16. Добровольский П.М. Юрьевская божница. - Чернигов, 1903. - 25 с.
17. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1903 - Спр. 96. - Арк. 1, 4 об.
18. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 - 9 февраля 1906 г. - Москва, 1906. - С. 41.
19. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. - М., 1986. - С. 157.
20. РВ НА ПМК РАН - Ф. 4. - Спр. 53. - Арк. 64.
21. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
22. Макаренко Н. Развалины в Старогородке // Старые годы. - 1907. - Февраль. - С. 58.
23. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. - М., 1916. - С. 373 - 404.
24. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 205 - 223.
25. Известия Императорской археологической комиссии. - Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). - С.-Петербург, 1908. - С. 19.
26. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. - Чернигов, 1911. - С. 22, 25.

Галина Полієнко

БЛАГОДІЙНИЦТВО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

(друга половина XIX - початок XX століття)

Історична ретроспектива добродійності є нагальною і актуальною у контексті зародження та розвитку громадянського суспільства в Україні. Благодійність, спонукальні мотиви якої закладені в людських почуттях милосердя та співчуття, у діяльності православної церкви підкріплюються ще й християнськими принципами. Дослідники пов'язують розмах благодійності в другій половині XIX - на початку XX століття з якісно новим етапом розвитку соціально-економічних та культурно-освітніх процесів [1].

У визначений період у державі діяли міністерства і відомства, котрі займалися лише добродійністю (відомство закладів імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство, Опікунство будинками працелюбства тощо), та установи, які не мали спеціального благодійного призначення (відомство православного сповідання та військового духовенства, міністерство внутрішніх справ, міністерство юстиції, міністерство народної освіти) [2]. Більше третини усіх благодійних товариств, що виникли в 60-х роках XIX ст., засновувалися відомством православного сповідання [3].

У Чернігівській єпархії існувала розгалужена мережа благодійницьких організацій і товариств, але допомога надавалася не всім, хто на неї претендував, а лише бідним верствам населення. На той час під бідністю розуміли становище, коли людині не вистачало засобів для задоволення потреби у їжі, одязі і житлі. Жебраками називали людей, котрі зовсім не здатні були самотужки забезпечити себе найнеобхіднішими засобами для існування, а тому про них повинні були піклуватися інші. Допомоги потребували також каліки, хворі, діти-сироти, особи похилого віку та ін. З огляду на такий контингент благодійною діяльністю займалися численні братства, православні трудові общини, церковні благодійні товариства, єпархіальні опікунства, товариства Червоного Хреста тощо. При участі церкви організувалися лікарні, школи, бібліотеки, читальні, будинки інвалідів тощо, велась постійна робота для підтримки парафіян. Благодійницькі заклади утримувалися на власні кошти, пожертви приватних осіб, а також шляхом зборів, що влаштовувалися

церквою. Крім того, церква мала власні кошти: здавалися в оренду церковні лавки, будинки, угіддя та землі, а капітал, розміщений у банках, давав щорічні прибутки[4]. Щоб охопити благодійністю якомога більшу кількість знедолених, духовенство намагалося залучити до співпраці громаду. Священик М. Затворницький про необхідність благодіяння стосовно ближнього зауважував: «Хто звик працюю добувати собі на прожиток, той за гріх і сором вважає, доки є сили, ставати в ряди жебраків, він і з крайньої бідності хоче вибратися працюю. ... Ми повинні поважати в цій бідності благородні почуття сорому користуватися милостиною...»[5] і тут же пропонував форму допомоги постраждалим від пожежі: «Один прихисти тимчасово безпритульне сімейство, інший зроби на його користь посилене пожертвування, а ти, якщо не можеш зробити ні того, ні іншого, та володієш силами і вмінням, - потрудись день-другий безвідплатно в улаштуванні даху для потерпілого» [6].

Намагаючись задовольнити зростаючий в 60-і роки потяг народу до грамоти, єпархіальне правління відкривало парафіяльні школи та школи грамоти. Так, благочинний Суразького повіту В.Сербинович зазначав, що із 13 шкіл, що діяли при 11 церквах, 3 школи були відкриті у 1831 році, а 10 - відкрилися в 1860 році [7]. Зростаючи кількісно і якісно, найбільш забезпечені матеріально церковні школи випикували провідні педагогічні журнали «Народна освіта» та «Церковно-приходская школа» [8]. Питання матеріальної та моральної підтримки жваво обговорювалося на сторінках духовної та світської преси. Княгиня П.Долгорукова вважала, що шкільна практика достатньо з'ясувала всю важливість інституту опікунств та виявила необхідність більш широкої і визначеної його організації [9]. Мова йшла також про опікунства при народних школах. Аналіз публікацій свідчить про спробу об'єднання зусиль у галузі благодійництва парафіяльних опікунств та земських установ. Сумісна діяльність обох відомств мала забезпечити позитивні результати, але згодом замість партнерських засад вони зайнялися суперництвом. Ця тенденція мала місце в усій державі і була характерною для Чернігівської єпархії. На початку свого існування Чернігівське земство покляло турботи про народну освіту на духовенство, передаючи йому право відкривати школи і навчати в них, користуватися субсидіями від земства, сільських громад та приватної благодійності, але щойно школи почали відкриватися, земство відмовилося від думки передати викладання в них церковнослужителям. У 70-і роки XIX ст. земство відкривало власні школи, а у 80-х - знову передало цю справу духовенству [10]. Слід відмітити, що симпатії селянських громад щодо початкових шкіл були на боці земства, у той же час не можна недооцінювати роль духовного відомства у просвітництві народу. На недоліки церковних шкіл в галузі освіти, вказують провідні дослідники цієї проблеми [11]. Так, Н.Белкіна відмічає: «Хоча церковно-парафіяльна школадяківка давала дітям лише елементарну освіту, проте вона була близькою народові, дешевою і загальнодоступною»...[12]. До того ж часто парафіяльні училища були єдиними закладами освіти на селі. Доглядач церковних шкіл Ф.Васютинський так характеризував школи грамоти: «Відкриті в простих, тісних помешканнях, в селянських хатинах, церковних сторожках, в домівках членів причту, і навіть в богадільнях, ... школи грамотності все ж таки задовольняли на перших порах елементарні потреби життя народу» [13]. Краще справи йшли в духовних училищах, що були відкриті в губернському та повітових містах і користувалися особливою підтримкою духовенства. Координувала всі освітні справи Єпархіальна училищна рада з повітовими відділеннями на місцях. У січні 1891 року Єпархіальна рада була об'єднана з Чернігівською радою братства святого Михаїла [14]. Вважалося, що обидві ці організації покликані займатися однією справою. У Чернігові з 1700 року діяла духовна семінарія, а три духовні повітові училища функціонували в містах Чернігові, Новгороді-Сіверському та Стародубі. За кількістю цих закладів єпархія на підставі §19 статуту духовних училищ була розділена на 3 училищні округи. Із загальної кількості - 593 учнів у трьох духовних училищах, 582 з них - діти священно- і церковнослужителів Чернігівської єпархії і 11 - світського стану [15]. Згодом Синод наказом від 10-28 січня 1879 року запропонував закрити одне із училищ для «полегшення духовенству видатків із місцевих єпархіальних коштів на утримання духовних училищ» [16]. Загальноєпархіальним з'їздом було вирішено закрити Стародубське училище[17]. Фінансувались ці духовні заклади місцевими установами: єпархіальним свічковим заводом, церквами і монастирями. Значну частину капіталів становила виплата із сум Синоду згідно із синодальним наказом за № 3072, яка направлялася на утримання особового складу училищ і становила 4020 руб. на кожне щорічно [18]. Цих сум було недостатньо, тому основним джерелом утримання духовних училищ за наказом

Синоду № 694 від 6 квітня 1866 р. було визначено внески від парафіяльних церков у сумі 6300 р.[19]. Рішенням єпархіального з'їзду ця сума розподілялася на кожну церкву училищного округу рівними частинами. Взагалі, як відмічалось у тогочасних звітах, кошти для училищ були «вкрай невизначені». У 1892/93 навчальному році із 114 церковно-парафіяльних та 357 шкіл грамотності лише 4 мали постійні кошти [20], а 48 церковно-парафіяльних шкіл мали власні приміщення, решта ж розміщалася в церковних сторожках, в найманих приміщеннях і приватних квартирах [21].

Парафіяльні опікунства та православні братства були у той час органами громадської благодійності. Церковно-парафіяльні опікунства, засновані невдовзі після відміни кріпосного права, були покликані відродити самостійність парафій. Уряд покладав на них велику надію. Спочатку Закон 1864 року не називав парафіяльні опікунства церковними. Згідно із законом опікунства підпорядковувалися виключно єпархіальному начальству. Обов'язковими членами установ були священнослужителі [22]. До складу опікунств входили: парафіяльний священник, церковний староста, волосний старшина у селі та кращі із парафій. Опікунства мали широке коло діяльності: турбота про храм і парафіяльне духовенство, заснування в парафії школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійницьких закладів, допомога неповнолітнім опікуватися майном [23]. Збір пожертвувань відбувався окремо на користь церкви, причту, шкіл та благодійних закладів. Крім того, надходили пожертви у вигляді кухликового, гаманцевого, тарілочного зборів. Із звіту за 1972 рік видно, що у єпархії функціонувало 414 церковно-парафіяльних опікунств. Ними зроблено пожертв: на підтримку церков - 10 534 р.; на церковно-парафіяльні школи і благодійні заклади в парафіях - 2 197 р.; на утримання причту - 1 401 р. Бібліотек на той час було 287, і вони існували при церквах та в 3-х благочинницьких округах [24]. Благодійність опікунств на користь причтів полягала у щорічному асигнуванні коштів з метою наймання квартир для парафіяльних священників, благоустрою храму та підтримки чистоти біля нього, у прибиранні кладовищ, утримуванні хорів та регентів [25]. Єпархіальне опікунство керувалося Положенням про надання постійної або ж тимчасової допомоги. Згідно з цими нормативами вдовам священнослужителів призначалася виплата більша, ніж вдовам і сиротам церковнослужителів. Першим - від 10 до 35 р., а останнім - від 6 до 15 р. Списки опікуваних ретельно контролювалися, переглядалися і затверджувалися щорічно. Діти-сироти, які досягали повноліття, хворі, котрі видужували та могли утримувати себе самі, в ці списки не потрапляли. Одноразова допомога у розмірі 10-25 руб. призначалася постраждалим від пожеж. У єпархії опікунством було охоплено 1100 чоловік, які в середньому отримували по 8 руб. на рік, а одноразовою допомогою скористалося всього 35 чоловік. З 1880 р. на підставі наказу Синоду та розпорядження Консисторії в опікунство почали надходити кошти, з яких 18 000 р. виділялося на утримання лікарні для бідних єпархіального відомства і вихованців семінарії [26]. Щорічно опікунство повинно було вносити 825 руб. на утримання вихованок єпархіального училища [27].

Особлива турбота Чернігівської консисторії спрямовувалася на допомогу представникам духовенства та їх родинам. На сторінках «Душеполезного читання» (грудень, 1861 р.) обговорювалися питання про пенсії для духовенства, а з'їзд духовенства 1912 р. вирішував питання про заснування в Чернігові єпархіального фінансового закладу для допомоги духовенству єпархії [28]. У зазначений час єдиної державної системи соціальної допомоги не існувало. Представники кожного стану повинні були дбати про самопомогу, створюючи з цією метою станові та громадські органи опіки. Такими органами у відомства православного сповідання були уже згадувані єпархіальні опікунства про бідних духовного звання, засновані за указом Синоду від 12 серпня 1823 року, а з другої половини XIX ст. - до них додалися емеритальні та похоронні каси духовенства. Коли священники і дякиони виходили на пенсію, вони практично залишалися без засобів до існування. Така ж доля чекала вдів і сиріт духовного звання. 28 червня 1862 року уряд створив Особливе присутствіє із духовних та світських осіб і доручив йому знайти засоби для кращого забезпечення побуту духовенства [29]. Згідно з діючим законодавством священнику, що мав вислуги 35 років, виплачувалась державна пенсія в розмірі 130 руб. на рік, бездітній вдові належало 65 руб., а вдові з дітьми - 90 руб. щорічно. Дияконська пенсія визначалася 80 руб., а вдові - відповідно 40 і 50 руб.[30]. Іншим церковнослужителям державою пенсією не передбачалося, тому духовні опікунства, створені на місцях, були покликані вирішити це питання самостійно. Із списку даних про осіб, що користуються виплатами духовного опікунства, видно, що допомога була незначною: вдова і діти диякона отримували по 15 руб. на рік [31].

У Чернігівській єпархії про необхідність заснування емеритури говорив єпископ Філарет у 1864 році. Бідуюче становище родин духовенства, мізерні пенсії від Синоду, недостатність допомоги місцевих опікунств бідним духовного звання змусили знову повернутися до цього питання у 1875 році. Синод дозволив відкриття емеритури з 1880 року [32]. У 1894 році емеритурою уже було видано 50 пенсій розміром 77 р. 46 к.; у 1898 р. - 89 пенсій розміром 96 р. 91 к. і в 1902 р. - 91 пенсія по 84 р. 79 к. А всього в касі на 1 січня 1902 року було 649 325 р. 20 к. [33]. Погребальна каса теж покликана була надавати допомогу духовенству. За 1902 рік нею витрачено 4386 р. 53 к., а залишилось на 1903 рік 8185 р. 81 к. [34]. Добробут духовенства був справою місцевої громади. Чернігівський губернський діяч С. Шаховський у листі до К.Победоносцева висловлював стурбованість безсиллям і занепадом сільського духовенства. Основними заходами для подолання цього недоліку в єпархії С. Шаховський вважав: а) забезпечення духовенства матеріально, б) залежність його від парафії [35]. Для дочок духовенства у Чернігові було засноване єпархіальне училище, де могли навчатися і дівчатка світського стану. 30 січня 1866 року було відкрито Філаретівське єпархіальне жіноче училище, що розмістилося у будинку дворянських зборів, придбаному за 9000 руб. [36]. Урочиста подія ознаменувалася щедрими пожертвами на користь нововідкритого закладу від повітового духовенства. До 15 липня надійшло більше 320 руб., а єпископ у 1863 році із своїх трудових пожертвував 1000 р. «і кожного року милість його до училища не зменшувалася» [37]. Згодом це училище не вмщало усіх бажаючих, і в 1912 році в х. Миколаївському Новгород-Сіверського повіту було відкрито друге таке училище із сільськогосподарським відділенням [38].

Православні монастирі з часів Київської Русі й до кінця XVIII ст. були центрами благодійності на українських землях, але із закриттям більшості монастирів та проведенням секуляризації їхніх маєтків, обителі втратили значну частину прибутків, що призвело до занепаду монастирської доброчинності. Уряд вказівками та постановами намагався активізувати монастирську доброчинність, але ці заходи не мали успіху. За ініціативи імператора Синод циркулярним наказом від 29 лютого 1868 року приписав єпархіальним преосвященним запропонувати жіночим монастирям влаштувати навчальні заклади для дівчаток, переважно духовного звання, а також благодійницькі заклади: лікарні і богадільні, де була така можливість. Звітуючи про такі заклади, монастирі зазначали, що шкільна справа у них у незадовільному стані. При Введенському жіночому монастирі у Ніжині була влаштована лікарня на 12 ліжок, а для опікування бідними влаштовано гостинний і «странноприймний» будинки. При єпархіальних монастирях функціонували 3 школи, одна для хлопчиків при Миколаївському Рихлівському монастирі та дві для дівчаток: при Ніжинському Введенському монастирі - 60 вихованок та Гамаліївському Різдво-Богородичному - 15 вихованок [39]. У монастирських школах, крім загальних знань, монахині навчали дівчаток рукоділля. За даними 1913 року, кількість православних монастирів в імперії перевищувала тисячу, а кількість їх мешканців - 92 тис. чол. Лікарень і богадільень при монастирях нараховувалось відповідно 219 з 2535 ліжками і 152 з 2224 опікуваними - за оцінкою М.Нікольського, «мізерна кількість в порівнянні із загальною кількістю монастирів і великою армією монахів» [40].

Наступним видом благодійних закладів у Чернігівській єпархії були богадільні. Із рапорту за 1869 рік (звіти з 21 благочинницького округу), видно, що лише заштатне містечко Березна піклувалося про 31 нужденного жителя, богадільні з різною кількістю опікуваних існували при чотирьох місцевих та Локнистенській Миколаївській церквах. Благочинний третього округу Кролевецького повіту звітував про розміщену в богадільні 1 жінку похилого віку, котра утримувалася на власний кошт, по четвертому округу Новозибківського повіту Троїцькою церквою м. Семенівки утримувалися 20 жінок похилого віку та Миколаївською церквою м. Нова Рожка - 5 жінок, при Успенській церкві с.Зазарськ Глухівського повіту прихистит знайшло 3 особи [41]. У 1881 р. у 14 богадільнях опікувалося уже 124 особи [42], а в 1882 році у 13 богадільнях при церквах - 150 осіб обох статей. Ці заклади утримувалися на кошти різних установ: міської управи, економії, земства, приватних осіб [43]. Богадільні здебільшого відкривалися церковними установами, проте були випадки, коли їх відкривали приватні особи [44] або громади. Для вдів та сиріт колишніх служителів відомства за ініціативи преосвященного Веніаміна 3 вересня 1893 року була відкрита єпархіальна богадільня [45]. Для цієї справи на з'їзді духовенства у листопаді 1891 року було вирішено встановити щорічний внесок від кожного причту єпархії 1 крб. Крім того, єпархіальним свічковим заводом було відпущено 1500 крб. [46].

Аналіз доброчинства православного відомства у єпархії буде неповним, якщо не згадати про разові невеликі за розміром та обсягом проекти благодійності. У Чернігівській єпархії 12 січня 1897 року єпископом Новгород-Сіверським Євфимієм було освячено домову церкву, влаштовану в училищі сліпих. Училище існувало уже 13 років і перебувало на опікуванні Чернігівського відділу опікунства імператриці Марії Олександрівни. Серед підпорядкованих цьому відомству закладів було також Чернігівське опікунство дитячими притулками під головуванням Чернігівського губернатора О.Анастасєва, а його постійним почесним членом був єпископ Веніамін [47]. Здійснювані Чернігівською єпархією благодійницькі акції загальноцерковного рівня мали місце переважно в періоди народного бідуювання і кризових ситуацій [48]. Чернігівська єпархія часто відгукувалася на бідуювання голодуючих губерній. Місцеві журнали публікували відомості про кількість коштів, зібраних у різний час від монастирів та представників духовенства з повітів Чернігівської губернії [49].

Як показує аналіз джерел, друга половина досліджуваного нами періоду характеризувалася ростом благодійницької активності у єпархії та відкриттям нових закладів і товариств як духовного, так і світського спрямування [50]. Вивчення діяльності приватних доброчинних ініціатив пастирства Чернігівської єпархії дозволяє зробити висновок, що вони займалися благодійництвом не лише заради особистого престижу, а керувалися перш за все релігійно-моральними переконаннями необхідності надання допомоги ближньому. Хронологічні рамки нашої розвідки охоплюють період, коли церковні благодійницькі організації активно розгортали мережу своєї доброчинницької діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що церква займала важливе, але не завжди провідне місце в системі громадської опіки. Повна залежність духовного відомства від держави була однією з причин того, що стримувало Синод від проведення власної політики, в результаті чого криза у державі ставала кризою самої церкви.

Джерела та література:

1. Общественная и частная благотворительность в России во второй половине XIX-начале XX вв. - Социальная работа, - «Феникс», Ростов-на-Дону, 1999. Под общ. ред. проф. Курбатова В.И. - Гл. I, - С. 18-29.
2. Там само.
3. Линдеймейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856-1874 гг. - М.: Изд. Моск. Ун-та, 1992. - С. 285.
4. Сведения о церковных капиталах, церковных и ружных землях и церковных арендных статьях Черниговской епархии // Прибавления к Черниговскому Епархиальным известиям (далі ЧЕИ) - 1876. - № 16 (15 августа). - С. 425.
5. Поучение на празднике Божией Матери радости всех скорбящих, сказанное 24 октября в церкви Нежинских богоугодных заведений, в день храмового праздника // Прибавления к ЧЕИ. - 1876. - № 1 (1 января). - С. 2.
6. Там само.
7. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - № 4892 Сведения о школах для обучения поселянских детей, состоящих в благочинии священника местечка Душатина - Сербиновича.
8. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 5. - С. 172-191.
9. Земский сборник Черниговской губернии - 1902 г. - № 7. - С. 14-132.
10. «Земские новости» // Земский сборник Черниговской губернии, - 1902. - С. 53-54.
11. Пашенко В.О., Гладкий С. Церква і освіта. // Трибуна. - 1997. - № 9-10. - С. 28-30.
12. Белкіна Н.І. Мандрівні дяки як унікальне явище українського освітнього руху // Психолого-педагогічні науки. - Ніжин, 2000. - С. 164.
13. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 3. - С. 68.
14. Личный состав Епархиального училищного Совета и уездных отделений оного // ЧЕИ - 1893. - № 5. - С. 75.
15. Сведения о состоянии духовных уездных училищ Черниговской епархии, перед полным их преобразованием в хозяйственно-экономическом отношении по Высочайше утвержденном в 14-й день Мая 1867 г. уставу духовных училищ // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. -Кн. 2, - 1873. - С. 211-212.
16. О предметах, подлежащих обсуждению депутатов общеперхиального съезда, имеющего быть 18 августа 1879 г. // Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 23. - С. 251-254.
17. Там само.
18. Нужды и средства уездных училищ Черниговской епархии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. 2, - 1873. - С. 217-219.
19. Там само. - С. 222.
20. Отчет Черниговского епархиального училищного Совета о состоянии церковно-

- приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1892/93 учебный год.// ЧЕИ. - 1894. - № 1. - С. 19-91.
21. Там само.
22. Максимов Е.Д. Приходские попечительства при православных церквях как органы благотворительности // Трудовая помощь. - 1903. - № 5. - С. 609-629.
23. Церковно-приходские попечительства // Приб. к ЧЕИ. - 1901. - № 23. - С.817-828.
24. Статистические сведения о Черниговской епархии за 1872 год // Приб. к ЧЕИ. - 1874. - № 6. - С. 141.
25. Там само.
26. Отчет о приходе, расходе и остатке сум Черниговского епархиального попечительства за 1885 г. // ЧЕИ. - 1886. - № 21. - С. 842.
27. Там само. - С. 830-843.
28. К вопросу об учреждении Черниговского Епархиального Банка // Вера и жизнь. - 1913. - № 5. - С. 58-65.
29. Заметка по вопросу о пенсиях духовенства // Приб. к ЧЕИ - 1863. - № 2. - С. 21-37.
30. Церковный вестник. - 1891. - № 49. - С. 769.
31. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - Спр. № 5146. Сведения о состоянии начальных народных училищ, сельских и церковно-приходских школ за 1869-70 и 1888 гг. - Арк.: 7, 8, 9.
32. Об эмеритуре Черниговской епархии // Приб. к ЧЕИ - 1881. - № 19. - С. 406-425.
33. Акт Ревизионной комиссии по эмирительной кассе // ЧЕИ - 1903. - № 13. - С. 430-437.
34. Там само.
35. ІР НБУІВ. - Ф. XIII. - Спр. № 2854. Ша[ховский] Сер[гий] [Победоносцеву] Константину Петровичу; - Письмо 4 мая [] из Чернигова в [Петербург].
36. Винницкий А. Празднование в Черниговском епархиальном женском училище по случаю окончания устройства каменного 3-х этажного здания и освящения новой при нем церкви 1-го Октября 1886 года // Приб. к ЧЕИ - 1886. - № 20. - С. 680-688.
37. С.П. Исторический очерк о воспитании девиц духовного звания (1086-1856гг) // Приб. к ЧЕИ - 1901. - № 3. - С. 108-109.
38. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Василия, епископа Черниговского и Нежинского от 20 сентября сего года в Духовную Консисторию // Вера и жизнь. - 1913 - № 20. - С. 655-656.
39. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4958. Отчет о состоянии епархии за 1878 г. - Арк. 12,16,26.
40. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., - 1988. - С. 408.
41. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2, № 4925. Рапорты благочинных о числе богоделен при церквях.
42. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4962. Дело о доставлении Синоду ведомостей для отчета по Черниговской епархии. - Арк. 14.
43. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4965. Ведомости о числе богоделен, состоящих при Черниговской епархии и лицах, помещенных в богодельни ... за 1882 г. - Арк. 25.
44. Отчет о состоянии богодельни имени купца Ф.Проценко в м. Мена, Сосницкого уезда, за 1913 г. // Вера и жизнь. - 1914. - № 16. - С. 487.
45. Стефановский Т. Открытие ерпахальной богодельни в память 900-летия архиерейской кафедры в Чернигове // Приб к ЧЕМ - 1893. - № 21 - С. 775.
46. Там само.
47. Ведомство учреждений императрицы Марии // Корвин-Пиотровский / Календарь на 1886 г.- С.213-214.
48. Див.: Полінко Г.О. Доброчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни. // Сіверянський літопис, 2006. - № 3. - С. 46-50.
49. Див.: Вследствие воззваний Преосвященного Нафанаила, епископа Черниговского и Нежинского к Черниговской пастве, поступило в Консисторию с 7 Ноября прошлого 1873 года по 13 Января пожертвованый в пользу голодающих жителей Самарской губернии... // ЧЕИ - 1874. - № 5. С. - 85-87; № 7 - С. 124-125; С 1 февраля по 1 июня 1874 г. пожертвовано духовенством и жителями Черниговской губернии и представлено в местные казначейства в пользу жителей Самарской губернии, пострадавших от голода, по уездам // ЧЕИ. - 1874. - № - № 13. - С. 280-283.
50. Список обществ, попечительств и других организаций, открытых в Черниговской губернии с согласия губернатора // Державний історичний архів м. Києва Ф. 1439. - Оп.1, - № 1481 - Списки обществ, попечительств и других организаций, с указанием их личного состава, существовавших в Черниговской губернии. - Арк. 19.

